

Aleksander Łaniewski

<https://orcid.org/0000-0003-1876-2567>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Anarchiści i wojny imperiów. Historia pewnego dylematu (1914/2023)

**Anarchists and the Wars of Empires.
The Story of a Certain Dilemma (1914/2023)**

Abstrakt: Pierwsza część artykułu zwięźle szkicuje stosunek anarchistów do I wojny światowej oraz „prowojenną” postawę ikony anarchizmu, Piotra Kropotkina, i jego zwolenników. Druga część dotyczy obecnej inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę i stosunku europejskiego ruchu anarchistycznego do toczącej się wojny. Mimo różnic między kontekstami geopolitycznymi w Europie w omawianych okresach analiza argumentacji uzasadniającej udział w wojnie bądź odrzucającej go rzuca światło zarówno na konotacje intelektualne i dylematy ideowe towarzyszące antyetatystom na przestrzeni wieków, jak i na ich rozważania nad istotą imperializmów.

Abstract: The first part of the article attempts to briefly describe the attitude of anarchists toward World War I and the ‘pro-war’ position of the icon of anarchism, Peter Kropotkin, and his supporters. The second part concerns the current invasion of Ukraine by the Russian Federation and the European anarchist movement’s response to the ongoing war. Despite the differences between the geopolitical contexts in Europe in the periods discussed, the analysis of arguments justifying participation in the war and refusing it sheds light on both the intellectual connotations and ideological dilemmas accompanying anti-statists over the centuries and their reflections on the essence of imperialisms.

Słowa kluczowe: anarchizm, antimilitaryzm, Imperium Rosyjskie, Michaił Bakunin, Piotr Kropotkin, Ukraina, I wojna światowa

Keywords: anarchism, anti-militarism, Russian Empire, Mikhail Bakunin, Peter Kropotkin, Ukraine, First World War

Rzeczywistość rozwiewa najpiękniejsze teorie jak burza piasek na pustyni.

Frans Verbelen

Wprowadzenie

„Wojna wojnie” głosi bodajże najbardziej znane antimilitarystyczne hasło anarchistów, a zarazem tytuł albumu z ponad 280 zdjęciami z okresu Wielkiej Wojny, które opublikował w 1924 r. niemiecki anarchista, działacz pacyfistyczny

i przyszyły założyciel Muzeum Antywojennego w Berlinie Ernst Friedrich (1894–1967)¹. Zarówno treść, jak i ostre komentarze autora do zdjęć w czterech językach (niemieckim, angielskim, holenderskim i francuskim) wywołały oburzenie społeczeństwa niemieckiego. Odwołująca się do syndykalistycznej tradycji krytykującej zbrojne konflikty państw książka Friedricha była częścią okołowojennej dyskusji, która od lat toczyła się wśród całej lewicy. Pierwsza wojna światowa na szeroką skalę ujawniła sprzeczności i słabość antywojennej retoryki ruchu anarchistycznego, dzieląc zwolenników idei bezpaństwowych na dwa obozy: antywojenny i dopuszczający udział anarchistów w wojnie. Dyskusja zapoczątkowana przed ponad stu laty toczyła się przez wiek XX², na nowo odżywając w trakcie kolejnych wojen, a ostatnio podczas zbrojnej agresji Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r.

Pierwsza część artykułu zwięźle szkicuje stosunek anarchistów do I wojny światowej oraz zajmowanej wobec niej prowojennej pozycji ikony anarchizmu Piotra Kropotkina (1842–1921)³ i jego zwolenników. Druga część dotyczy obecnej inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę i stosunku do niej europejskiego ruchu anarchistycznego. Mimo różnic między kontekstami geopolitycznymi w Europie w omawianych okresach analiza argumentacji zarówno za udziałem w wojnie, jak i przeciwko niemu rzuca światło na konotacje intelektualne i dylematy ideowe towarzyszące antyetatystom na przestrzeni wieków oraz na ich rozważania nad istotą imperializmów⁴.

¹ E. Friedrich, *Krieg dem Kriege! Guerre à la guerre. War against War! Oorlog aan den Oorlog!*, Berlin 1924; wyd. polskie: E. Friedrich, *Wojna wojnie, koncepcja i tłum.* Z. Sękowska, Poznań 2017.

² A. Robinson, *The State as a Cause of War: Anarchist and Autonomist Critiques of War*, w: *The Ashgate Research Companion to War. Origins and Prevention*, red. H. Gardner, O. Kobtzeff, London 2016, s. 131–153.

³ Znamienne, że Kropotkin stosunkowo rzadko jest przywoływany przez obecnych proukrańskich anarchistów. Jednym z nielicznych wspierających Ukrainę w kontekście samostanowienia narodów jest angielski działacz Wayne Price. Mimo krytyki pod adresem swego poprzednika, odwołuje się do anarchistycznej tradycji pomocy narodom uciskanym; W. Price, *Are Anarchists Giving in to War Fever?*, <https://libcom.org/article/are-anarchists-giving-war-fever-wayne-price> (dostęp: 20 II 2023); *idem*, *Anarchists Support Self-Determination for Ukraine*, <https://libcom.org/article/anarchists-support-self-determination-ukraine-wayne-price> (dostęp: 20 III 2023); *idem*, *Kropotkin and War–Today*, <https://www.anarkismo.net/article/32683> (dostęp: 13 XI 2022).

⁴ Dla zachodnich badaczy anarchizmu wciąż prawie niezauważalny zostaje imperializm rosyjski, zob. np. O.B. Laursen, *Anti-Imperialism*, w: *The Palgrave Handbook of Anarchism*, red. C. Levy, M.S. Adams, Basingstoke 2019, s. 149–167; *idem*, *Anarchist Anti-Imperialism: Guy Aldred and the Indian Revolutionary Movement, 1909–1914*, „Journal of Imperial and Commonwealth History”, 2018, t. 46, nr 2, s. 286–303; K.R. Shaffer, *Contesting Internationalists: Transnational Anarchism, Anti-Imperialism and US Expansion in the Caribbean, 1890s–1920s*, „E.I.A.L.”, 2011, t. 22, nr 2, s. 11–38; L. van der Walt, *Anarchism, Syndicalism*

Michaił Bakunin i „ocalenie Rosji od zbrodniczego szaleństwa imperializmu”

Idee i nurty anarchistyczne od początku istnienia kwestionowały niezbędność jakichkolwiek form władzy i hierarchii, sprzeciwiając się każdej formie państwowości. „Państwo jest najbardziej jaskrawym, najbardziej cynicznym i najbardziej pełnym zaprzeczeniem tego, co ludzkie” – pisał znany rosyjski myśliciel i działacz anarchistyczny Michaił Bakunin (1814–1872)⁵. Jego poglądy stały się punktem odniesienia dla wielu przyszłych pokoleń libertarnych teoretyków i praktyków.

Anarchizm jako ruch społeczno-polityczny narodził się w epoce imperiów i taki system świata był punktem odniesienia dla praktyki politycznej i refleksji teoretycznych ówczesnych anarchistów. Imperium jawiło się jako najwyższa i najbardziej okrutna forma państwowości⁶. Swoje poglądy antypaństwowe Bakunin czerpał przede wszystkim z bycia Rosjaninem i obcowania z Imperium Rosyjskim, drugim pod względem wielkości terytorium po Imperium Brytyjskim. „Podpalacz Europy”⁷ nigdy nie ukrywał wrogości do rosyjskiego samowładztwa: „Gdy się obejdzie świat, wszędzie znajdzie się dużo zła, ucisku, nierówności, a w Rosji może nawet więcej niż w innych państwach [...] ale na Zachodzie na zło istnieje lekarstwo: jawność życia, opinia publiczna, a wreszcie wolność uszlachetniająca i podnosząca każdego człowieka”⁸. W listach do swoich przyjaciół deklarował: „myślę, że najpierwszym obowiązkiem nas, rosyjskich wygnańców, zmuszonych do życia i działania za granicą – jest pełnym głosem wołać: trzeba koniecznie zniszczyć imperium. Taki powinien być pierwszy punkt naszego programu”⁹.

Bakunin jednak nigdy nie zerwał całkowicie z Rosją. Przeciwnie, kochał swoją ojczyznę i niekiedy idealizował naród rosyjski, zwłaszcza chłopstwo.

and Violent Anti-imperialism in the Colonial and Post-colonial World, 1870–1940, Paper for Politics Seminar, Rhodes University, 22 VIII 2014, https://www.ru.ac.za/media/rhodesuniversity/content/politics/documents/van_der_Walt_-_Anarchism_Syndicalism_and_Violent_Anti-imperialism_-_PS.pdf (dostęp: 28 V 2024).

⁵ M. Bakunin, *Federalizm, socjalizm i antyteologizm*, w: *idem, Pisma wybrane*, t. 1, oprac. H. Temkinowa, tłum. B. Wścieklica, Z. Krzyżanowska, Warszawa 1965, s. 352.

⁶ Zob. M. Бакунин, *Избранные сочинения*, t. 2: *Кнута-Германская Империя и Социальная Революция*, przedst. Дж. Гильом, Москва–Петербург 1919.

⁷ A.A. Kamiński, *Michaił Bakunin. Życie i myśl*, t. 2: *Podpalacz Europy (1848–1864)*, Wrocław 2012.

⁸ M. Bakunin, *Spowiedź*, w: *idem, Pisma wybrane...*, t. 1, s. 483.

⁹ *Idem, Listy Bakunina do Hercena, Ogariowa i innych osób, 19 lipca 1866 r.*, w: *idem, Pisma wybrane...*, t. 1, s. 432.

Na wydanym na jego cześć przyjęciu w Sztokholmie miał powiedzieć na temat rosyjskiego „tajnego związku”, że jego celem jest „ocalenie Rosji od zbrodniczego szaleństwa imperializmu”¹⁰. Znany z sympatii do panslawizmu w jego demokratyczno-federacyjnym wydaniu, Bakunin nieraz wypowiadał się za równością wszystkich narodów słowiańskich, a ich prawdziwe uwolnienie łączył z upadkiem imperiów, do którego miały doprowadzić nie reformy, a rewolucja społeczna. Uważał, że „jedyna konstytucja dla ludu – to zburzenie cesarstwa”¹¹. Ze swoich poglądów na Imperium Rosyjskie nie wycofał się nawet w słynnej *Spowiedzi – Wyznaniu do cara Mikołaja I*¹². Na mapie podziału cywilizacyjnego rosyjski rewolucjonista umiejscawiał ówczesną Rosję w Azji, ponieważ „W sensie moralnym, społeczno-politycznym, Azja zaczyna się tam, gdzie panuje samowola i gwałt”. Centralne ogniwo „azjatyczny” widział nie w dalekiej Syberii, którą poznał w trakcie czteroletniego zesłania, ale w Petersburgu, gdzie mieścił się centralny aparat władzy – „połączenie tatarskiej treści z germańskimi formami”¹³.

Bakunin nie uważał bynajmniej, że imperializm jest cechą wrodzoną Rosjan. Starał się dowieść, iż właśnie Niemcom Rosja zawdzięcza imperialistyczne „wychowanie polityczne, administracyjne, policyjne, wojskowe i biurokratyczne”. Brutalnej, ale chaotycznej Rosji narzucono „protestancko-niemiecki kult władcy, który osobiście uosabia umysł państwowy, filozofię szlacheckiej, burżuazyjnej, wojskowej i biurokratycznej służalczości, podniesiony do rangi systemu”. W ten sposób wschodnie rosyjskie niewolnictwo zostało usystematyzowane przez pruskie wzorce¹⁴. Antyniemiecki wątek imperialny, wręcz germanofobię (częściowo wynikającą z jego konfliktów ideowych z Karolem Marksem), przekaże swojemu następcy Kropotkinowi, który – zachwycając się rewolucyjną tradycją Francji¹⁵ – będzie krytykował militarizm i imperializm Prus z podobnej pozycji. W rezultacie ta postawa doprowadzi „księcia anarchii” do zajęcia kontrowersyjnego dla wielu ówczesnych anarchistów stanowiska w okresie I wojny światowej – „okopowego anarchizmu”.

¹⁰ M. Bakunin, *Przemówienie Bakunina na bankiecie w Sztokholmie*, w: *ibidem*, s. 412.

¹¹ *Idem*, *Państwowość i anarchia*, w: *idem*, *Pisma wybrane*, t. 2, oprac. H. Temkinowa, tłum. Z. Krzyżanowska et al., Warszawa 1965, s. 239.

¹² *Idem*, *Spowiedź*, w: *ibidem*, s. 397–594.

¹³ *Idem*, *Do Rosjan, Polaków i wszystkich Słowian*, w: *idem*, *Pisma wybrane...*, t. 1, s. 197.

¹⁴ *Idem*, *Избранные сочинения...*, t. 2, s. 104–105.

¹⁵ Г.Б. Сандомирский, *Кропоткин и Франция*, w: *Пётр Кропоткин. Сборник статей, посвященный памяти П.А. Кропоткина*, ред. А.А. Боровой, Н.К. Лебедев, Петербург–Москва 1922, s. 168–176.

Anarchistyczny antymilitaryzm przed rokiem 1914

W klasycznej doktrynie anarchistycznej stosunek do konfliktów zbrojnych między państwami był zawsze negatywny. Wojnę postrzegano jako rywalizację państw, elit i kapitałów. Państwa poprzez wojny szerzyły nastroje patriotyczne podsycające szowinizm, skłócając między sobą proletariat poszczególnych krajów i hamując drogę do rozwoju internacjonalizmu. Militaryzm był jednym z najważniejszych punktów w anarchistycznej krytyce państw (w tym imperiów). Będąc odzwierciedleniem władzy, hierarchii i centralizmu, tworzył największą bodaj przeszkodę dla wolności człowieka. Masowe i zorganizowane mordowanie ludzi, zdaniem anarchistów, powinny spotykać się z oporem ze strony proletariatu. Anarchiści konsekwentnie zajmowali antymilitarne, a nawet pacyfistyczne stanowisko¹⁶, usiłując zwoływać pokojowe lokalne konferencje i międzynarodowe kongresy¹⁷, nawołując do dezercji, podpalając koszary, niszcząc karty poborowe oraz marząc o przeistoczeniu wojny w rewolucję społeczną¹⁸. Opinie te podzielali anarchiści z Imperium Rosyjskiego, np. Kropotkin pisał o wojnie rosyjsko-japońskiej, iż:

Każda wojna jest złem, niezależnie od tego, czy kończy się zwycięstwem, czy porażką, złem dla walczących, złem dla neutralnych. Nie wierzę w wojny „dobroczynne”. [...] Jednym słowem, w wojnie, która właśnie wybuchła, widzę katastrofę, zagrożenie dla ruchu postępowego w Europie w ogóle. Czy triumf najpodlejszych instynktów nowoczesnego kapitalizmu może przyczynić się do triumfu postępu¹⁹?

Ważnym elementem propagandy i agitacji przeciwko wojnie była wiara rewolucyjnych syndykalistów, że wojnie można zapobiec poprzez strajk powszechny. Owa idea z czasów I Międzynarodówki (Kongres w Brukseli w 1868 r.) nawet wśród liderów syndykalistycznych budziła pewne wątpliwości. Sekretarz Federacji Giełd Pracy Fernand Pelloutier (1867–1901) przewidywał potencjalny udział w wojnie antypatriotów z obozu anarchistycznego „nie

¹⁶ A. Fiala, *Anarchism and Pacifism*, w: *Brill's Companion to Anarchism and Philosophy*, red. N. Jun, Leiden 2018, s. 152–170.

¹⁷ Najważniejsze to Kongres Antymilitarystyczny w Amsterdamie (1904), Kongres Anarchistyczny w Amsterdamie (1907), zob. *Резолюция об антимилитаризме*, w: *Анархисты. Документы и материалы, 1883–1935 гг.*, t. 1: 1883–1917, oprac. В.В. Кривенький, Москва 1998, s. 448.

¹⁸ Zob. *Antimilitaristes anarchistes non-violents. Barthélemy de Ligt (1883–1938), Pierre Ramus (1882–1942)*, Lyon 2019.

¹⁹ П.А. Кропоткин, *Письмо о русско-японской войне*, „Хлеб и воля”, 1904, nr 7, s. 6. Jednocześnie Kropotkin w tej wojnie zajął prorosyjskie stanowisko, porównując imperialny militaryzm Japonii i Niemiec, który zagraża postępowym ideom zarówno w Europie, jak i na Dalekim Wschodzie.

z nienawiści do Niemiec, lecz dla obrony swojego istnienia, własnych swobód i praw²⁰. Jego następcy stopniowo schładzali swoje radykalne poglądy, zaś wszystkie wysiłki antymilitarne anarchistów i syndykalistów zakłócił wybuch wojny. Lewica, a z nią ruch anarchistyczny, okazali się nieprzygotowani i bezradni wobec wydarzeń geopolitycznych na taką skalę²¹. Stanowcza większość zwolenników świata bez państw i hierarchii potępiała udział w walkach po którejkolwiek ze stron konfliktu, usiłując zachować neutralność (zwłaszcza Włosi, Hiszpanie i Amerykanie). Francuscy związkowcy zaciągnęli się do wojska. Anarchiści w Imperium Rosyjskim skupili się na prowadzeniu działalności antywojennej²², a znajdujący się na emigracji w Europie Zachodniej zajęli stanowczo antywojenne pozycje, zbliżając się do bolszewickiego internacjonalizmu, potępiającego „anarcho-oboronczestwo” Kropotkina²³.

„Będziemy musieli chwycić za broń przeciwko wojnom”

Brytyjska badaczka anarchizmu Ruth Kinna zwraca uwagę na to, że „germanofobia” Kropotkina „nie była aberracją jego myślenia. Nie była też wynikiem naiwnej wiary we francuskie tradycje rewolucyjne ani głęboko zakorzonego rosyjskiego patriotyzmu”. Przeciwnie, była zgodna z jego poglądami antymilitarystycznymi²⁴. Prawie dwie dekady przed rozpoczęciem wojny myśliciel pisał, iż całkowicie popiera buntujących się „Murzynów w Ameryce, Ormian w Turcji, Finów i Polaków w Rosji”, a anarchiści jego zdaniem powinni być stawiani obok ludzi sprzeciwiających się uciskowi zarówno jednostki, jak i gospodarczemu czy religijnemu, a „tym bardziej narodowemu”²⁵.

²⁰ Cyt. za: J. Maintron, *Histoire du mouvement anarchiste en France, 1880–1914*, Paris 1955, s. 287.

²¹ В.В. Дамье, *Анархисты, синдикалисты и Первая мировая война*, <https://aitrus.info/node/3686> (dostęp: 4 IX 2014).

²² D. Rublow, *Ruch anarchistyczny w Rosji w okresie I wojny światowej. Strategie antywojennej walki*, w: *Z dziejów anarchizmu. W 200-lecie urodzin Michaiła Bakunina*, red. R. Skrycki, Szczecin 2015, s. 203–224.

²³ Д.Г. Костенко, *Оборончество Кropоткина в годы первой мировой войны и полемика в анархистской среде*, w: *Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П.А. Кropоткина*, т. 3: *П.А. Кropоткин и революционное движение*, red. Н.М. Пирумова, Н.К. Фигуровская, А.В. Бирюков, Москва 1995, s. 44–55.

²⁴ R. Kinna, *Kropotkin: Reviewing the Classical Anarchist Tradition*, Edinburgh 2016, s. 115. Dodajmy, że jest to ważna pozycja w historiografii anarchizmu, a zarazem rewizjonistyczny głos kwestionujący anarchizm Kropotkina jako „klasycyzm”.

²⁵ P. Kropotkin do M. Goldsmith, 11 V 1897, w: *Anarchistes en exil. Correspondance inédite de Pierre Kropotkine à Marie Goldsmith 1897–1917*, oprac. M. Confino, Paris 1995, s. 78.

Będąc antymilitarystą, Kropotkin krytykował postawy pacyfistyczne jako „iluzję”, uznając je za przejaw nieudolności i przestarzałe metody działalności. Uważał, że każdy naród ma prawo do samoobrony i powinien stawiać opór najeźdźcom. 27 sierpnia 1913 r. pisał do anarchisty Luigiego Bertoniiego (1872–1947):

Myślę, że bandy „rewolucyjnych strzelców”, które podburzają masy i wypowiadają chłopską wojnę najeźdźcom, kimkolwiek oni są – Niemcom, Rosjanom, Francuzom – są jedynym sposobem na wypędzenie najeźdźców – Rosjan z Polski, Niemców z Francji, Francuzów z Maroka itd. Wojna ze złożonymi rękami przeciwko wojnie nie wystarczy. Będziemy musieli chwycić za broń przeciwko wojnom. Z bronią w rękę – z tym, z czym rozmawiasz podczas strajku generalnego²⁶.

Rok później oświadczył: „Antymilitarysta nigdy nie powinien angażować się w agitację antymilitarną bez złożenia sobie uroczystej przysięgi, że w razie wojny, pomimo wszelkich starań, aby jej zapobiec, będzie w pełni popierał kraj, który zostanie zdobyty przez sąsiada, kimkolwiek by on był”²⁷.

Stosunek Kropotkina do I wojny światowej znalazł odzwierciedlenie w prywatnej korespondencji oraz wielu artykułach myśliciela, publikowanych w czasie trwania walk w prasie angielsko- i francuskojęzycznej, rosyjskiej oraz wydawnictwach broszurowych. Od rozpoczęcia konfliktu rosyjski teoretyk anarchokomunizmu zajął stanowczą pozycję, której nie zmienił do końca konfliktu zbrojnego. Zdaniem Kropotkina zasadnicza sprzeczność co do wojny polegała na niezrozumieniu przez niektórych rewolucjonistów zasady **równości**, w której widział fundament etyki. Według niego wojna powinna stać się „agresywną cnotą” będącą w stanie zwyciężyć niewolnictwo. Stąd wyprowadzał internacjonalizm – obronę każdej uciskanej narodowości. Na tej zasadzie funkcjonowała I Międzynarodówka dopóty nie zamieniono jej w „obserwację materializmu dialektycznego”²⁸.

Argumentacja Kropotkina, wsteczna, zdradliwa i nie do przyjęcia dla światowego ruchu anarchistycznego, opierała się zasadniczo na jednej tezie: ta wojna jest zetknięciem cywilizacji, w którym ekspansja Niemiec jest próbą zniszczenia postępu społecznego i narzuceniem kultury militarysty. Apologeta i rzecznik postępu (co spotkało się z krytyką bardziej „radykałnych”

²⁶ *Взгляд на жизнь и учение П.А. Кропоткина в свете некоторых его писем 1876–1914 годов. По опубликованным и неопубликованным материалам составил М. Неттлау, „Пробуждение”, 1931, nr 15, s. 156.*

²⁷ P. Kropotkin, *Anti-militarism. Was it Properly Understood?*, „Freedom. A journal of anarchist communism”, 1914, t. 28, nr 307, s. 82–83.

²⁸ P. Kropotkin do M. Goldsmith, 10 III 1916, w: *Anarchistes en exil...*, s. 516.

anarchistów²⁹), nie wstydził się oceniania i wydawania sądów na temat różnic cywilizacyjno-rozwojowych między poszczególnymi państwami świata. Za Bakuninem powtarzał, że obrona Francji leży w gestii wszystkich europejskich krajów. Jeżeli Francja przegra, Europa cofnie się w rozwoju i ugrzęźnie w reakcji na dziesięciolecia. Wygrana Niemiec zrobi z Prus najpotężniejsze imperium na świecie, a państwa niezależne czy aspirujące do takich, jak Belgia, Dania, Holandia, Szwajcaria bądź Polska po prostu znikną. Innymi słowy, nastąpi „zniewolenie całej kultury europejskiej przez dominację militarną”³⁰.

Kropotkin przewidział wojnę, krytykował niemieckim militarystom i przestrzegał przed nim już lata przed wybuchem konfliktu³¹. Uważał, że Niemcy nigdy nie doświadczyli tak ważnych dla rozwoju „cywilizacji łacińskiej” wydarzeń, jak Francja z jej rewolucyjnymi zrywami z lat 1848 i 1789³². Jeżeli Francji uda się obronić, to wtedy ponownie przywróci sobie „prawo i siłę do rozpowszechnienia **swojej cywilizacji i swoich idei** wolności i komunizmu i braterstwa wśród narodów Europy”³³. Wtórząc Bakuninowi, który o Mikołaju I pisał: „ten zgermanizowany Czingis-chan lub, lepiej, ten zmongolizowany książę niemiecki”, Kropotkin nazywał państwo pruskie „współczesnymi Hunami” i „Tamerlańszczyzną”, cesarza Wilhelma II – „koronowanym żandarmem”³⁴, a dynastię Romanowów – „Holstein-Gottorpami”.

Latem 1916 r. Kropotkin wciąż ubolewał, że anarchiści nie zaproponowali nic na tyle poważnego, ażeby ich głos został usłyszany. Wierzył, że w sytuacji wojny anarchiści powinni domagać się wprowadzenia pewnych „zasad komunistycznych”, czyli uwspólnotowienie przemysłu, np. węgielnego, transportu, w tym morskiego, oraz przekazania organizacji spraw związanych z konsumpcją miastom, związkom zawodowym i kooperatywom w celu

²⁹ Najbardziej ze strony Judy Grossmana-Roszczina: И. Гроссман, *К характеристике творчества П.А. Кропоткина*, „Жизни для всех”, 1918, nr 4–6, s. 365–386; *idem*, *Характеристика творчества П.А. Кропоткина*, Петербург–Москва 1921; *idem*, *Мысли о творчестве Кропоткина*, w: Пётр Кропоткин. Сборник статей..., s. 13–29.

³⁰ П.А. Кропоткин, *Письмо первое. Брайтон. 23-го августа (5 сент.) 1914.*, w: *Письма о текущих событиях*, Москва 1917, s. 12.

³¹ P. Kropotkin, *Césarisme*, „Les Temps Nouveaux”, 1898, nr 32, s. 1; nr 34, s. 1–2; 1899, nr 37, s. 2–3.

³² *Письмо [Ж. Граву]*, 2 IX 1914, w: В.Л. Бурцев, *О войне*, Петроград–Москва 1916, s. 54–56.

³³ P. Kropotkin do M. Goldsmith, 14 X 1914, w: *Anarchistes en exil...*, s. 476.

³⁴ W analogiczny sposób współczesny fiński anarchista Antti Rautiainen nazywa Władimira Putina „żandarmem całego świata”, А. Раутиайнен, *Почему надо поддерживать Украину?*, https://avtonom.org/author_columns/pochemu-nado-podderzhat-ukrainu (dostęp: 28 I 2022).

sprawiedliwego rozprowadzenia plonów rolnych i środków produkcji między ludnością poszczególnych krajów. Ważnym aspektem, na który zwracał uwagę rosyjski myśliciel, była podmiotowość i świadomość narodów – w toczącym się konflikcie widział „wojnę nie samych wojsk, ale wojnę narodów”. Mimo istnienia w każdym państwie nieświadomych mas, to właśnie w Niemczech mniej więcej trzecią część wojska stanowili socjaldemokraci, a połowa mieszkańców miast należała do związków zawodowych³⁵. Socjaldemokracja przekonała Niemców, że państwu niemieckiemu potrzebne są nowe terytoria (kraje bałtyckie, Azja Środkowa, nowe terytoria na Adriatyku, Lotaryngia, kolonie francuskie, Zatoka Perska), co współgra z twierdzeniem Marksa, że droga do socjalizmu wiedzie przez rozwój kapitalizmu³⁶. Zdaniem Kropotkina wymarzony i skuteczny strajk powszechny powinien mieć miejsce przynajmniej w dwóch państwach, ale klasa robotnicza z niemieckimi socjalistami na czele nie była na to gotowa ani nie dążyła do tego³⁷. Wierzył, że wojna może reaktywować oddolne, federacyjne i prawdziwie rewolucyjne tendencje w Europie, które zahamowała klęska Komuny Paryskiej³⁸. Wprost wyprowadzał idee centralizmu z jakobinizmu wielkiej rewolucji francuskiej, nazywając Marksa i socjaldemokratów niemieckich bezpośrednimi naśladowcami François Babeufa i Maximiliena de Robespierre’a, oraz stawiając Niemcy w centrum państwowotwórczości w Europie. Co więcej, państwowo-centralistyczne oblicze niemieckich socjaldemokratów sprzyjało sprowadzeniu polityki Prus do polityki imperialnej³⁹.

Imperializmy w wizji Piotra Kropotkina

Przyczyny, dla których Kropotkin krytykuje imperia, są różnorodne i nie tylko oparte na jego wiedzy historycznej i poglądach, ale wyprowadzone

³⁵ Kropotkin miał rację w odniesieniu do mieszkańców miast, zwłaszcza młodych, zachłyśniętych euforią wojny i nacjonalizmu. Por. J. Verhey, *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge 2000.

³⁶ P. Kropotkin do M. Goldsmith, 24 VII 1916, w: *Anarchistes en exil...*, s. 522–524.

³⁷ Po wojnie jednak przyznawał, że także robotnicy Francji i Anglii pobłażali podobnym poczynaniom swoich rządów w Azji i Afryce: П.А. Кропоткин, *Послесловие*, w: *Речи бунтовщика*, Петербург–Москва 1921, s. 348.

³⁸ Zob. П. Кропоткин, *Современная наука и анархия*, Петербург–Москва 1921.

³⁹ Pisał do redaktora anarchistycznego pisma „Freedom”: „Jestem głęboko przekonany, że podejście socjaldemokratów za ostatnie 10–15 lat, zwłaszcza podczas ostatnich wyborów, zrobiło więcej, żeby dać wolną rękę imperialistom, niż cokolwiek innego”, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Alfred Marsh Collection, inv. nr 71, P. Kropotkin do A. Marsha, 15 X 1901.

z autopsji i wiedzy geograficzno-przyrodniczej⁴⁰. Na przykład rozszerzanie granic Imperium Rosyjskiego na Dalekim Wschodzie i Syberii uważał za „anomalne, monstualne” dla narodu rosyjskiego, wymagało bowiem nie tylko ogromnego wysiłku w zarządzaniu i utrzymaniu tych terenów, ale też wydatki na ich zagospodarowanie, na machinę wojskową oraz na asymilację podporządkowanych obszarów. Owe procesy nieuchronnie prowadziły do demoralizacji społeczeństwa. Zamiast zajmować się ulepszeniem warunków własnych mieszkańców imperium posyła zasoby ludzkie poza jego granice. Przyznawał, że proces ekspansji Imperium Rosyjskiego w kierunku południowo-wschodnim odbywał się nie bez naiwnego zaangażowania naukowców, których szlachetne cele wykorzystywał rząd rosyjski, wspierając ekspedycje badawcze. Krytykując zachodnioeuropejski kolonializm, Kropotkin wierzył, że nadejdzie czas, gdy „naród, który żyje ze swoich kolonii i handlu zagranicznego, podupadnie, jak Hiszpania i Holandia, i kiedy zastosuje swoje doświadczenie, swoją pracowitość, swój geniusz dla dobra własnego narodu, cywilizowane narody Europy nie będą już postrzegać Dalekiego Wschodu i Zachodu jako rynków, ale jako obszary do zaszczerpienia znanych zasad człowieczeństwa i cywilizacji”. W tym samym tekście stawia także retoryczne pytanie: jaki postęp i cywilizację Wielka Brytania przyniosła Indiom? „Zamiast nieść europejską cywilizację do Azji Środkowej i Indii – pisał – lepiej byłoby zanieść ją dzikusom zamieszkującym nory Moskwy i Whitechapel”⁴¹.

Świadom kolonialnych podbojów innych krajów, w przededniu I wojny światowej pisał: „Rosyjski rabunek w Persji, włoski rabunek przeciwko Arabom na pustyni trypolitańskiej i francuski rabunek w Maroku są konsekwencjami tego samego pragnienia sprowadzenia nowych niewolników – »producentów surowców« – w Azji i Afryce”. Międzynarodowi finansisci, jego zdaniem, wówczas przodowali w rozpętywaniu wojen. Ci „piraci finansowi” byli odpowiedzialni m.in. za eksploatację przez Anglię Turcji i Grecji, przez Anglię i USA – Japonii, a wszyscy razem wyzyskiwali Chiny. Istotne jest to, że wprost oskarżał rząd Francji o to, że obejmuje bezpośrednią protekcję bankierów i grupy finansowe, przyznając im uprzywilejowane monopole i umiejętnie podporządkowując sobie inne państwa zwracające się do nich po pożyczki⁴². Kropotkin krytykował ponadto rozwój przemysłu wojskowego i podsycanie nastrojów militarnych przez prasę, wskazując na bezpośrednią zależność kryzysów gospodarczych od wojen⁴³. W trakcie I wojny światowej złągodził

⁴⁰ Zob. В. Маркин, *Неизвестный Кropоткин*, Москва 2002.

⁴¹ P. Kropotkin, *The Coming War*, „Nineteenth Century”, 1913, <https://kropotkin.site/kropotkin-peter-1913-the-coming-war> (dostęp: 20 V 2023).

⁴² П. Кropоткин, *Современная наука и анархия...*, s. 241–248.

⁴³ *Ibidem*, s. 248–256.

ton wobec innych mocarstw, a ostrze jego krytyki spadło prawie wyłącznie na Drugą Rzeszę.

Rosyjski uczone traktował imperializm jako wyraz odwiecznej żądy „plemienia czy narodu wzbogacenia się kosztem innych narodów poprzez podbój”. Współcześni mu pruscy imperialiści (tak jak kiedyś Rzymianie czy Normanowie) poprzez przemoc i zastraszanie dążyli do wzbogacenia się, dodatkowo utrzymując podbite narody w ubóstwie i niewoli, rządząc poprzez siłę fizyczną i prawo mocnego, wzmacniając swoją militarną obecność poprzez budowanie twierdz i surowo karząc wszystkich niepokornych. W połowie XIX w. Niemcom udało się wyprzedzić swoich konkurentów w „organizacji sprzedaży swojej produkcji – w podboju rynków zagranicznych”. Rozszerzając wpływy własnego systemu kredytowania na inne kraje, władze Niemiec doszły do wniosku, że łatwiej byłoby panować nad rynkami innych państw po ich podbiciu. Stopniowo polityka komercyjna Niemiec integrowała się ze „światową polityką”, przekształcając się w politykę imperialną⁴⁴. W politycznym aspekcie Prusy powstały poprzez podbój mniejszych tworów państwowych, obecnie zaś imperium żądało rozszerzania się na zewnątrz. Ponadto ustrój polityczny Niemiec zaprzeczał prawdziwej federalizacji. Z pozycji europa-centrycznych Kropotkin zarzucał Prusom podbijanie „nie jakichś tam mało zaludnionych kolonii, ale krajów gęsto zaludnionych”, przynoszące zniszczenie dorobku ludzkiej pracy gromadzonej wiekami – wszystkich zdobyczy cywilizacji europejskiej. Uważał, że należy zadać powalający cios imperializmowi jako takiemu. I powinna to zrobić ta wojna. Zamiast podbijać obce terytoria należy rozwijać własną gospodarkę, modernizować rolnictwo i przemysł, tak jak robi Francja i USA⁴⁵, i jak dyskutuje się o tym w Anglii⁴⁶.

Na zarzuty, że Wielka Brytania także jest mocarstwem imperialistycznym Kropotkin odpowiada argumentami, iż rozwój tego państwa odbywał się w inny sposób: poprzez „społeczny, umysłowy i przemysłowy rozwój i twórczość”, o czym m.in. świadczy rewolucja przemysłowa. Twórczość rzemieślników, według anarchisty, obudziła „szacunek do siebie, wiarę we własne siły,

⁴⁴ Do jej twórców zaliczał gen. Friedrich Adam Julius von Bernhardi (1849–1930), historyka prof. Heinricha Gotthardta von Treitschkego (1834–1896) oraz księcia Bernharda Heinricha Karola Martina von Bülowa (1849–1929).

⁴⁵ Stany Zjednoczone były dla Kropotkina przykładem zarówno inicjatywności i twórczości farmerów, jak i ich zrzeszania się przeciwko wielkiemu kapitałowi. Chwalili też rozwój szkolnictwa w zakresie nauk rolniczych. Zachwycał się doświadczalnymi fermami, stowarzyszeniami rolniczymi, nastawionymi na rozwój gospodarki rolnej poprzez poszukiwanie odpowiednich nasion roślin uprawnych oraz owoców, zob. *Письмо седьмое. Брайтон, Февраль 1917*, w: *Письма о текущих...*, s. 74–91.

⁴⁶ *Письмо четвертое. Брайтон. 16 (29-го) октября 1916 г.*, w: *ibidem*, s. 36, 41, 45. Por. M. Bakunin, *Państwowość a anarchia*, w: *idem, Pisma wybrane...*, t. 2, s. 200–201.

przedsiębiorczość i społeczną przebudowę” poza państwem. Na to z kolei wpłynęła rewolucja angielska, która wzmocniła nie tylko parlament, ale też lokalne samorządy i prawa polityczne ludności. Tego stanowczo brakowało Niemcom. Bronił także potęgi morskiej Anglii, która jego zdaniem rozwinęła się na bazie nie ekspansji militarnej, ale handlu i zaludnienia obszarów niezamieszkanymi. W odróżnieniu od Hiszpanii i Portugalii Anglicy kolonizowali te obszary nie jako zdobywcy narzucający swoją religię, ale jako handlarze szukający partnerów. I dopiero za tym szło ich polityczne panowanie. Oprócz tego Londyn przyniósł Kanadzie, Australii i Nowej Zelandii podstawy „prawnego rozwoju narodów i federalizmu”, kładąc fundamenty równości politycznej, jak to robiła Francja⁴⁷.

Na zarzut obrony Imperium Rosyjskiego Kropotkin odpowiadał, że najpierw należy zwalczyć większe niebezpieczeństwo, jaki niosą za sobą imperialne Niemcy, a następnie zająć się Rosją⁴⁸. Samodzierżawie już zostało zachwiane wydarzeniami z 1905 r. i w najbliższym czasie Rosja powinna stać się krajem federacyjnym z dużą autonomią regionów i miast. Oskarżany o patriotyzm, bronił się argumentem, iż to właśnie wszystkie opcje lewicowe w Europie zajmujące proniemieckie stanowisko można uznać za nacjonalistyczne, gdyż każda konkretna siła widzi własne korzyści: Polacy marzą o zjednoczonej niepodległej Polsce⁴⁹, Żydzi dążą do rozwiązania swojej kwestii, Włosi myślą tylko o obronie Włoch, a rosyjscy rewolucjoniści dążą do klęski Rosji jako kroku w kierunku obalenia caratu. Ubolewał, że nikt nie myśli w kategoriach „europejskiego postępu międzynarodowego”⁵⁰.

Anarchopatrioci

Nawołując do zbrojenia się i czynnej obrony Paryża, Kropotkin wyznał, że sam zapisałby się do wojska, gdyby nie umożliwiała mu tego wiek (72 lata) i choroby.

⁴⁷ *Письмо пятое. Брайтон, 17-го (30) декабря 1916*, w: *Письма о текущих...*, s. 36, 41, 45.

⁴⁸ *Письмо Кropоткина к профессору Стеффену*, w: В.Л. Бурцев, *О войне...*, s. 54–56. Przy tym naiwnie uważał, że Rosjanie „nie mogą stać się tak agresywnym, wojowniczym narodem, jak Niemcy”.

⁴⁹ Kropotkin, wspierając narodowowyzwoleńcze aspiracje Polaków, krytykował jednak powstania, widząc przyczyny niepowodzenia w dominacji interesów narodowych nad gospodarczymi. Nawoływał: „I pierwszy sztylet wymierzcie przeciwko polskiemu księdzu, a pierwszą szubienicę postawcie dla polskiego pana, a bombę pierwszą dla polskiego dyktatora przeznaczcie”, *Sprawozdanie z międzynarodowego zebrania zwołanego w 50-letnią rocznicę listopadowego powstania przez redakcję „Równości” w Genewie*, Genewa 1881, s. 75.

⁵⁰ P. Kropotkin do M. Goldsmith, 14 X 1914, w: *Anarchistes en exil...*, s. 485.

Przeciwnicy udziału rewolucjonistów w wojnie oskarżali Kropotkina o zdradę bądź radykalny odwrót od libertarnych ideałów⁵¹. Przedstawiciele lewicy popierający udział w wojnie od razu zyskali miano socjalpatriotów i socjal-szowinistów, natomiast stanowisko Kropotkina nazwano anarchoszowinizmem, anarchopatriotyzmem i anarchomilitaryzmem, a jego zwolenników – rządowymi anarchistami⁵².

Większość rosyjskich i zagranicznych rewolucjonistów krytycznie przyjęła stanowisko „księcia anarchii”, mimo jego niewątpliwego autorytetu. Pojawił się szereg artykułów i odezw, w których zarzucano mu niekonsekwencję. W lutym 1915 r. ukazał się *Manifest o wojnie* sygnowany przez ponad trzydziestu wpływowych anarchistów z Europy i USA, w tym Emmę Goldman (1869–1940), Aleksandra Berkmana (1870–1936), Errica Malatestę (1853–1932)⁵³, Saula Janowskiego (1864–1939), Judę Grossmana-Roszczina (1883–1934)⁵⁴ czy najbardziej znanego anarchopacyfistę Ferdinanda Domelego Nieuwenhuisa (1864–1939)⁵⁵. Autorzy w dość wyważonym tekście, bez personalnych ataków na Kropotkina odrzucali wszystkie jego argumenty. Podkreślali, że wojna od lat była nieunikniona, ale wszystkie państwa są jej winne. W swojej istocie wojny nie dzielą się na obronne i zaborcze, każda ze stron stara się prezentować jako „obrończyni cywilizacji”. Różnica polega na tym, że Niemcy to jawny militaryzm, a Rosja to „bicz, szubienica i Sybir”, Francja to podbój i wyzysk kolonii oraz zniewolenie czarnoskórych mieszkańców, a także

⁵¹ Podobnie uważają badacze, zob. np. G. Woodcock, I. Avakumović, *The Anarchist Prince: A Biographical Study of Peter Kropotkin*, New York 1971; Н.М. Пирумова, *Петр Алексеевич Кропоткин*, Москва 1972; В. Дамье, Д. Рублев, *Кропоткин. Жизнь анархиста*, Москва 2022. Nowe spojrzenie prezentują współcześni zachodni historycy, broniący „interwencjonizmu” Kropotkina: *Anarchism, 1914–18. Internationalism, anti-militarism and war*, red. R. Kinna, M.S. Adams, Manchester 2017.

⁵² В.И. Ленин, *О задачах оппозиции во Франции. Письмо к товарищу Сафарову*, 10 II 1916, w: *idem, Коммунистический Интернационал*, cz. 1, Москва 1936, s. 207; E. Malatesta, *Pro-Government Anarchists*, w: *Errico Malatesta. His Life Ideas*, oprac. V. Richards, London 1965, s. 248–251.

⁵³ Poglądy na wojnę tego wybitnego teoretyka Kropotkin kwitował następująco: „Jakież wspaniałe były jego artykuły teoretyczne. Teraz – dialektyka, żeby udowodnić, że można chcieć i współczuć i całkiem nic nie robić dla realizacji [...] robotnik nie może pozostać obojętnym wobec najeźdźcy niosącego niższy ustrój”, P. Kropotkin do M. Goldsmith, 31 XII 1914, w: *Anarchistes en exil...*, s. 480.

⁵⁴ Który uważał, że wojna jest niczym innym jak „mogilą pomocy wzajemnej” oraz „proletariackich wartości”, И. Гроссман-Рошин, *Тревожный вопрос (По поводу отношения П.А. Кропоткина к пролетарской войне)*, w: *Анархисты. Документы и материалы...*, t. 1, s. 575.

⁵⁵ Zob. Ф.Д. Ньювенхюйс, *Вопрос о милитаризме*, w: *Анархизм. Сборник*, Санкт-Петербург 1906, s. 206–231.

twz. Biribi⁵⁶, Anglia – to olbrzymie imperium, eksploatujące pół świata. Jednocześnie *Manifest* nie nawoływał do pacyfistycznego rozwiązania kwestii wojny, ale wzywał żołnierzy do obrócenia bagnatów przeciwko władzy i elitom. Autorom przyświecała wiara, że ludzie z takim oddaniem umierający za ojczyznę mogliby poświęcić się walce o ideały anarchistyczne⁵⁷.

Kulminacją poparcia dla wojny przez Kropotkina było wydanie *Manifestu 16*, zwanego też *Manifestem anarchopatriotów* lub po prostu *Deklaracją*⁵⁸. Podstawową tezę dokumentu opublikowanego 28 lutego 1916 r. we francuskim organie Powszechnej Konfederacji Pracy „La Bataille syndicaliste” było unikanie pokoju za wszelką cenę, gdyż obecne warunki pozwoliłyby Niemcom okupować część Belgii i Francję. Autorzy, wśród których znaleźli się wybitni anarchointelektualiści, jak Jean Grave (1854–1939), Christiaan Cornelissen (1864–1942), Wałłam Czerkeziszwili (1846–1925), Charles Malato (1857–1938) i Paul Reclus (1858–1941), stwierdzili, że rozpoczęta wojna wymierzona jest „przeciwko wszelkiej ewolucji człowieka. Dlatego my, anarchiści, antymilitaryści, wrogowie wojny, zagorzali zwolennicy pokoju i braterstwa narodów, staliśmy w szeregach obrony i nie uważaliśmy za możliwe oddzielenie naszego losu od losu reszty ludności”. Mimo że chcieliby, żeby proletariat w tym momencie sam zaczął decydować o swoim losie, uznali, że wówczas to nie było możliwe.

„Jeśli Niemcy przegrają wojnę, staną się problemem dla zwycięzców, a tego problemu nie da się rozwiązać bez rewolucji europejskiej”

Kropotkin miał nadzieję na transformacje ustrojowe w regionie po zakończeniu wojny. Wierzył, że zamiast Imperium Rosyjskiego powstanie federacja niezależnych krajów – „federalizm zatriumfuje niezależnie od wyników wojny”⁵⁹. Bieg wydarzeń towarzyszących wojnie wzmacniał u niego

⁵⁶ *Biribi* – kompanii karne i dyscyplinujące oraz obozy wojskowe dla żołnierzy tworzone w Afryce Północnej, cechujące się niezwykle okrutnym traktowaniem wobec przebywających tam żołnierzy. Zob. D. Kalifa, *Biribi. Les bagnes coloniaux de l'armée française*, Paris 2009; N. Cooper, *Biribi: Disciplining and punishing in the French empire*, „French Cultural Studies”, 2018, nr 4, s. 321–329. Ostra krytyka dyscypliny wojskowej znalazła się w powieści sympatyzującego z anarchizmem pisarza: D. Georgies, *Biribi*, Paris 1890.

⁵⁷ *Манифест о войне*, w: *Анархисты. Документы и материалы...*, t. 1, s. 584–586.

⁵⁸ *Декларация*, w: *Интернациональный сборник посвященный десятой годовщине смерти П.А. Кропоткина*, red. Г.П. Максимов, Чикаго 1931, s. 341–343.

⁵⁹ P. Kropotkin do M. Goldsmith, 29 VIII 1914, w: *Anarchistes en exil...*, s. 472.

przekonanie co do przyszłości byłego Imperium Rosyjskiego. Po rewolucji lutowej uważał, iż należy wzbudzać w społeczeństwie „miłość do ojczyzny, a zwłaszcza do odnowionej Rosji”, gdyż zaczyna się nowy okres wyzwolenia społecznego⁶⁰. W roku 1917 apelował do żołnierzy: „ocalcie nasz kraj i cywilizację przed czarnymi setkami imperiów centralnych!”⁶¹. Przy tym odrzucał jednak wprowadzenie kary śmierci za dezercję czy też przyznanie rządowi nowych uprawnień, widząc w tym zaczątki dyktatury. Proponował zorganizowanie wymiany towarów między wsią a miastem, podając przykłady z Włoch i Anglii, praktykujących „miejski komunizm”, czyli „wspólnotową organizację konsumentów”⁶². Wówczas Kropotkin łączył obronę Rosji z obroną rewolucji⁶³. Wygłaszając mowę podczas Narady Państwowej w Moskwie 15 sierpnia 1917 r. stwierdził, że „ojczyzna i rewolucja są niepodzielne”. Ubolewał, że do imperium niemieckiego może przyłączyć się Polska, Litwa, Ukraina... A zmęczone wojną społeczeństwo i gospodarkę osłabiać będą dodatkowo nie tylko kontrybucje, lecz również „psychologia kraju zwyciężonego”. W swojej płomiennej mowie, przerywanej oklaskami, zachęcał zarówno do pojednania się lewicy i prawicy, jak i do ogłoszenia Rosji republiką federacyjną na wzór Stanów Zjednoczonych – z dużą autonomią i samorządnością każdego stanu oraz prawem weta wobec decyzji centrum. W decentralizacji widział możliwość budowania równych relacji między państwami sfederowanymi⁶⁴.

Kropotkin zatem był przeciwny odrywaniu się narodów od byłego Imperium Romanowów i tworzeniu niepodległych państw narodowych. Wydał nawet *Apel do narodu ukraińskiego*, w którym zaznaczał, że zawsze popierał prawo narodów do samostanowienia, samodzielnego rozwoju, zarówno języka i kultury, jak i gospodarki. Nazywając Ukraińców „braćmi”⁶⁵, powtarzał swoje

⁶⁰ *Письмо восьмое. Петроград, 19 июля 1917*, w: *Письма о текущих...*, s. 94.

⁶¹ *Уlotka Призыв революционера-эмигранта П.А. Кропоткина к русским гражданам*, Петербург 1917.

⁶² *Письмо восьмое. Петроград, 19 июля 1917...*, s. 98–104.

⁶³ П. Кропоткин, *Победа на фронте и победа революции неразрывны, Нужна ли война?*, w: *Сборник статей П. Кропоткина*, В. Короленко, Г. Плеханова, Б. Шоу, Москва 1917, s. 9–11.

⁶⁴ *Речь П.А. Кропоткина*, w: *Стенографический отчёт Государственного совещания 1917 г.*, Москва 1930, s. 229–232.

⁶⁵ Znamienne są jego słowa o językach: „Małorosyjski czy ukraiński, który jest językiem prawie piętnastu milionów ludzi i ma własną literaturę (zarówno ludową, jak i literaturę w dosłownym tego słowa znaczeniu), niewątpliwie reprezentuje odrębny język w takim samym stopniu, w jakim odrębny jest język norweski czy duński od szwedzkiego lub portugalski i kataloński są odrębne od kastylijskiego bądź hiszpańskiego. Białoruski, którym mówi się w niektórych prowincjach zachodniej Rosji, również należy traktować jako odrębną gałąź języka rosyjskiego, a nie lokalny dialekt”, П.А. Кропоткин, *Идеалы и действительность в русской литературе*, Москва 2014, s. 10.

tezy o budowaniu federacyjnych stanów Ukrainy, Litwy, Polski, Finlandii⁶⁶, Kaukazu, Syberii na zasadach decentralizacji i równości. Proponował zatem odroczyć ogłoszenie państwa narodowego, a z rozwiązaniem tej „zasadniczej kwestii” zaczekać do momentu zakończenia wojny. Prosił o niezrywanie stosunków z Rosją, ale wprowadzenie u siebie podstawowych praw człowieka i obywatela, jak to zrobiła demokratyczna Rosja. Powstanie niepodległych państw doprowadziłoby do kolejnych wojen i konfliktów, jak to miało miejsce na Bałkanach. W jego wizji małe państwa stają się łatwą zdobyczą większych sąsiadów, a federacja mogłaby stanowić alternatywę dla nich⁶⁷.

Występując w styczniu 1918 r. przed pracownikami kooperatywy, oświadczył, że w ostatnim stuleciu to właśnie Niemcy, Austria i Rosja były największymi filarami monarchii, hamując rozwój republikanizmu i ustroju konstytucyjnego oraz dążenia do socjalizmu. Powtarzając po raz kolejny tezę o zafascynowaniu rosyjskiej inteligencji kulturą niemiecką, uznał, że „wyżej niż kultura stoi cywilizacja, czyli obywatelskość, dążenie do równości i dążenie do ideału”⁶⁸. Jeśli zaufać wspomnieniom znanego działacza anarchistycznego Rudolfa Rockera (1873–1958), podczas ich spotkania w 1913 r. Kropotkin wykazał się niezwykłą intuicją:

Niemcy są w znacznie korzystniejszej sytuacji. Jeśli wygrają wojnę, na długo zostaną niekwestionowanym dyktatorem Europy. Ich władcy będą wyciskać z innych krajów, co mogą, by szybko uzupełnić własne straty. Jeśli Niemcy przegrają wojnę, staną się problemem dla zwycięzców, a tego problemu nie da się rozwiązać bez rewolucji europejskiej. Jeśli Niemcy zostaną pokonane przez zwycięzców, stworzą irredentę, która nie zapewni Europie pokoju⁶⁹.

Rewolucję w Niemczech oraz podpisanie traktatu wersalskiego Kropotkin przyjął entuzjastycznie, notując w dzienniku: „Co za wspaniałe dni! Zawarcie pokoju, po pięciu latach strasznej, brutalnej wojny, w której ujawniły się najbardziej brutalne instynkty ludzkości... Pomyśl tylko. Dwie zbrodnie – podział

⁶⁶ O niepodległości której pisał lata wcześniej: P. Kropotkin, *Finland: A Rising Nationality*, „Nineteenth Century”, 1885, s. 527–528.

⁶⁷ П.А. Кропоткин, *Обращение к украинскому народу*, oprac. И.В. Петушкова, w: *Труды Комиссии по научному наследию П.А. Кропоткина*, red. Н.М. Пирумова, Москва 1992, t. 1, s. 171–174.

⁶⁸ *Речь, произнесенная на митинге Общества потребителей „Кооперация”, 14 января 1918 г. в Москве*, Москва 1918, s. 5.

⁶⁹ R. Rucker, *The London Years*, tłum. J. Leftwich, Nottingham–Oakland 2005, s. 76. Sam Rucker był przeciwnikiem udziału anarchistów w wojnie, mimo to pozostał z Kropotkinem w dobrych stosunkach. Co więcej, popierając aliantów w okresie II wojny światowej, używał podobnej argumentacji, co Kropotkin; zob. M. Graur, *An anarchist “rabbi”. The life and teachings of Rudolf Rucker*, New York–Jerusalem 1997, s. 119–120.

Polski i jej wielowiekowy ucisk oraz zdobycie Alzacji i Lotaryngii zostają wreszcie zdjęte z narodu niemieckiego... Co za szczęście! Niech żyje naród niemiecki uwolniony od tego zbrodniczego ciężaru”. W upadku obydwu imperiów upatrywał pewnego rodzaju *katharsis* rozwojowy, otwierający nowe możliwości dla Europy⁷⁰. Miał też nadzieję na dalsze zbliżenie europejskich demokracji (Anglii i Francji) z Rosją i ich pozytywne oddziaływanie, został bowiem wówczas członkiem Towarzystwa Zbliżenia z Anglią⁷¹.

Wierząc w ideały anarchokomunizmu, Kropotkin w XX w. nie stawiał w centrum uwagi hasła „walki klasowej” (jednocześnie jej nie odrzucając), ale wysuwał na pierwszy plan kwestie etyczne i koncepcje pomocy wzajemnej, w których realizowały się, jego zdaniem, święte prawo do samoobrony i prawdziwy internacjonalizm. Wielka Wojna była dla anarchistów sprawdzianem tych zasad⁷². Prowojenna pozycja anarchopatriotów izolowała ich od reszty ruchu anarchistycznego, coraz bardziej zbliżającego się do implicytnego antymilitaryzmu Włodzimierza Lenina czy Lwa Trockiego. Domniemani przeciwnicy wojen i imperiów, marzący o przekształceniu „wojny światowej w wojnę domową” wkrótce zaczęli budować nowe państwo militarne, od którego spuścizny ideowej wciąż nie może uwolnić się – 100 lat po upadku Imperium Rosyjskiego i 30 lat po upadku ZSRR – ani władza na Kremlu, ani społeczeństwo Federacji Rosyjskiej.

Anarchoputinowcy, okopowi anarchiści i wojna w Ukrainie

Opisane wyżej stanowisko Kropotkina jest interesujące nie tylko ze względu na zawilgości historii idei i dylematów ideowych anarchistów, ale jako przykład wciąż żywej i niezwykle aktualnej dyskusji na temat wojny i pacyfizmu, imperializmu i antymilitaryzmu, toczącej się w skali globalnej. Podzielam pogląd Petera Ryleya, który uważa: „Zastępując nazwisko Piotra Kropotkina imieniem George’a Orwella, moglibyśmy odczytać jego argumenty przeciwko

⁷⁰ Cyt. za: Н.М. Пирумова, *Петр Алексеевич Крпоткин...*, s. 190.

⁷¹ И.В. Петушкова, *Петр Алексеевич Крпоткин и I мировая война*, w: *Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П.А. Крпоткина*, red. Н.М. Пирумова, Н.К. Фигуровская, А.В. Бирюков, т. 2: *Идеи П.А. Крпоткина в социально-экономических науках*, Москва 1997, s. 88–98.

⁷² Odejście od radykalnych haseł klasowych na rzecz pokojowych form reorganizacji społeczeństwa na zasadach federacyjnych i spółdzielczych pozwala niektórym badaczom zaliczać go do anarchoreformistów; С.В. Сайтанов, *Анархо-реформизм в общественно-политических взглядах П.А. Крпоткина (1897–1921 гг.): диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук*, Иваново 2012.

pacyfizmowi w latach trzydziestych XX w. Zamieńmy je na Christophera Hitchensa⁷³ i wrócimy do roku 2003. Dziś moglibyśmy mówić o nieinterwencji Zachodu w Syrii. Schizma wśród anarchistów w 1914 r. nie jest historyczną ciekawostką; to debata na żywo⁷⁴.

Wojskowa agresja Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. ponownie zaktualizowała kwestię stosunku anarchistów do wojny i imperializmu. Kwestię kontrowersyjną, nierozstrzygniętą i budzącą wiele emocji⁷⁵, zarówno wśród uczestników i teoretyków anarchizmu w Europie Wschodniej (w tym w Polsce⁷⁶), jak i na całym świecie⁷⁷. Niezrozumiały i nieznany dla Zachodu imperializm rosyjski nagle stał się kością niezgody w środowiskach anarchistycznych i lewicowych⁷⁸. Na czoło organizacji anarchistycznych i nieautorytarnych komunistów wysunięto hasła „No war but the class war”, „Neither Ukrainian nor Russian!” czy też „Neither NATO nor Putin!”⁷⁹.

⁷³ Christopher Eric Hitchens (1949–2011), brytyjski publicysta i krytyk literacki o poglądach marksistowskich, przedstawiciel ruchu nowego ateizmu.

⁷⁴ P. Ryley, *The Manifesto of the Sixteen: Kropotkin's rejection of anti-war anarchism and his critique of the politics of peace*, w: *Anarchism, 1914–18...*, s. 50.

⁷⁵ 19–23 VII 2023 r. w szwajcarskim St-Imier odbył się kongres anarchistyczny, który zgromadził ponad 4000 uczestników. W trakcie kongresu dyskusję na temat wojny w Ukrainie z udziałem ok. 300 osób próbowało zakłócić ok. dziesięciu osób przeciwnych proukraińskiemu stanowisku anarchistów. O przebiegu dyskusji zob. broszurę *Критический анализ солидарности с анархист: ками в контексте войны в Украине*, [bmdw].

⁷⁶ Zob. *Anarchiści wobec wojny na Wschodzie*, „Inny Świat”, 2013, nr 1, s. 43–57; *Wolność albo śmierć. Wojna w Ukrainie i kryzys uchodźczy. Głos anarchistów z kolektywów ACK Galicja oraz Przyjaciele Ukrainy Bat'ki Machny*, Kraków–Mielec–Rzeszów 2023.

⁷⁷ P. Gelderloos, *The Invasion of Ukraine: Anarchist Interventions and Geopolitical Changes*, <https://itsgoingdown.org/the-invasion-of-ukraine-anarchist-interventions-and-geopolitical-changes/> (dostęp: 14 III 2022); *Inquiry: Anarchists and the War in Ukraine*, <https://kontradikce.flu.cas.cz/en/online-content/156> (dostęp: 10 I 2024).

⁷⁸ Zob. np. *No War But Class War: Against State Nationalism and Inter-Imperialist War in Ukraine*, <https://libcom.org/article/no-war-class-war-against-state-nationalism-and-inter-imperialist-war-ukraine> (dostęp: 15 II 2022); *A Response on Ukraine and „No War But Class War”*, <https://libcom.org/article/response-ukraine-and-no-war-class-war> (dostęp: 15 V 2022); *An interview with anarchosindicalists from Russia: no war but the class war!*, <https://libcom.org/article/interview-anarchosindicalists-russia-no-war-class-war> (dostęp: 30 X 2022); A. Adler, *British Anarchism Succumbs to War Fever*, <https://libcom.org/article/british-anarchism-succumbs-war-fever> (dostęp: 2 II 2023); *What's new in “anarchism”? National self-determination and the coincidence of interests with capital?!*, <https://libcom.org/article/whats-new-anarchism-national-self-determination-and-coincidence-interests-capital> (dostęp: 24 V 2023); *Anarchist antimilitarism and myths about the war in Ukraine*, <https://libcom.org/article/anarchist-antimilitarism-and-myths-about-war-ukraine> (dostęp: 5 XI 2022).

⁷⁹ *War in Ukraine: Imperialist Rivalry in a Global Economic Crisis*, <https://libcom.org/article/war-ukraine-imperialist-rivalry-global-economic-crisis> (dostęp: 28 II 2022). O pozycji

Mimo nielicznych głosów ukraińskich anarchistów zajmujących krytyczną postawę wobec udziału w wojnie po którejkolwiek ze stron⁸⁰, w przeddzień jej rozpoczęcia ukraińskie organizacje i kolektywy wolnościowe wypracowały wspólne stanowisko wobec, ich zdaniem, nieuniknionej agresji Rosji⁸¹. Stanowczo podkreślili, że anarchiści powinni bronić Ukrainy przed rosyjskim imperializmem, nie rezygnując ze wstąpienia w szeregi Sił Zbrojnych Ukrainy (ZSU)⁸². Wkrótce, łącząc siły, utworzyli siatkę wolontariuszy i platformę koordynacyjną osób walczących na froncie pod nazwą Operacja Solidarność (następnie Kolektywy Solidarności) oraz Komitet Oporu. W oświadczeniu uznano, że Rosja dąży do „likwidacji demokracji w Europie”, posiadając tam rozległą sieć agenturalną, w tym elity polityczne i finansowe, przeważnie niemieckie (np. Gerhard Schröder, Die Linke) i francuskie (François Fillon). Sztandarowe hasła pacyfistów i lewicy „Stop wojnie” i „Wojna imperiów” uznano za „infantylny i populistyczny”. Oświadczone, że anarchiści zostaną w Ukrainie, gdyż nie chcą ani uciekać, ani stać się zakładnikami, ani poddać się bez walki. Godząc się na pomoc militarną NATO⁸³, zaznaczyli jednak nieufność wobec

innych grup radykalnej lewicy zob. P. Malendowicz, *Wojna jako konflikt interesów. Stanowisko wybranych ruchów radykalnej lewicy wobec wojny w Ukrainie*, „Studia Polityczne”, 2022, nr 66, s. 305–326.

⁸⁰ Np. В. Азаров, *Сладкий хлеб войны*, <https://www.azarov.net/comprehension/politic/363-sweet-bread-of-war.html> (dostęp: 3 II 2022); S. Kaluża, *Анархическая организация во время войны и кризиса*, <https://telegra.ph/Anarhicheskaya-organizaciya-vo-vremya-vojny-i-krizisa-03-05> (dostęp: 5 III 2022); *What to defend in Ukraine? An interview for the Italian Anarchist Federation*, <https://libcom.org/article/what-defend-ukraine-interview-italian-anarchist-federation> (dostęp: 11 IX 2022); *The war has become a daily routine: Two conversations with the Kharkov underground journal*, <https://libcom.org/article/war-has-become-daily-routine-two-conversations-kharkov-underground-journal> (dostęp: 24 III 2023). Por. *Україна: Между Двух Огней. Местные анархисты о надвигающейся угрозе войны*, <https://pl.crimethinc.com/2022/02/03/ukraina-miezhdu-dvukh-oghniei-miestnyie-anarkhisty-o-nadvighaiushchieisia-ughrozie-voiny> (dostęp: 3 II 2023).

⁸¹ *Война и анархисты: перспективы либертариив в Украине*, <https://pl.crimethinc.com/2022/02/15/voina-i-anarkhisty-pierspektivy-libiertariiev-v-ukrainie> (dostęp: 15 II 2022).

⁸² Stanowisko, że w sytuacji wojny tylko zorganizowana siła (armia) jest w stanie podjąć agresji i zwyciężyć Rosję, i głosząc hasło *Russia delenda est*, zajęli uważający się przed wojną za anarchistów: analityk wojskowy Yigal Levin i publicysta Dmytro Mracznik (obecnie na froncie).

⁸³ Jest to jeden z ważniejszych punktów konfliktu wśród lewicy, od lat uważającej NATO za narzędzie imperializmu zachodniego. Wybitni intelektualiści podzielili się w swoich sympatiach: np. marksista Sławoj Żizek, wspierając Ukrainę, nie widzi nic złego w pomocy udzielanej przez sojusz, anarchista Naom Chomsky zajął stanowisko bliskie pacyfizmowi, dążące do zawarcia jak najszybszego pokoju drogą dyplomacji w obawie przed wojną nuklearną. Podobny pogląd prezentują M. Benjamin, N. Davies, *War in Ukraine: Making Sense of a Senseless Conflict*, przedm. K. Vanden Heuvel, New York 2022.

UE i USA mogących potencjalnie podporządkować sobie Ukrainę i zrobić z niej „biedny kraj na peryferiach”. Walka z putinowską Rosją dawała jednak nadzieję na dalszy rozwój demokracji bezpośredniej w Ukrainie, jak to miało miejsce na przestrzeni ostatnich 30 lat⁸⁴. Ważnym punktem było podkreślenie, iż w sferze publicznej nastąpiła monopolizacja „antyfaszyzmu” przez propagandę rosyjską.

Także wielu anarchistów wschodnioeuropejskich, odrzucając zarówno walkę o państwo ukraińskie, jak i koncept wojny NATO z Rosją, uznało poparcie Ukrainy za walkę z imperializmem rosyjskim⁸⁵. To Kreml kieruje Ukrainę w stronę NATO, a w samej Rosji, poprzez wzmocnienie represji za postawę antywojenną i przymusową mobilizację trwa „wojna Putina z własnym narodem”. Zwracając uwagę na przekłamania propagandy rosyjskiej dotyczące „faszystowskiego” ustroju Ukrainy, anarchiści sami wskazywali na cechy faszyzmu⁸⁶, zarówno w Rosji, jak i tzw. republikach ludowych, podkreślając fakt uczestnictwa w wojsku rosyjskim od 2014 r. bojówek neonazistowskich (np. Rusicz, Ratibor czy Rosyjskiej Jedności Narodowej). Jednocześnie wskazywali na brak dyskryminacji w Ukrainie ze względu na język rosyjski i brak akceptacji dla odpowiedzialności zbiorowej Rosjan za wojnę. Podobnie jak Kropotkin, zaznaczali cywilizacyjny aspekt konfliktu:

Russkij mir [...] nie przyniesie nic prócz bólu i cierpienia. Zniszczy te wszystkie prawa i wolności, które mieszkańcy Ukrainy zdobyli walką. Russkij mir zniszczy wszystkie organizacje oddolne, niezależne związki zawodowe, prawa człowieka i inne projekty. Zwycięstwo Rosji nad Ukrainą oznacza utratę wieloletnich nadziei na obalenie dyktatorskiego reżimu na Białorusi⁸⁷.

⁸⁴ Podkreślano rolę Euromajdanu, który większość ukraińskich, rosyjskich i białoruskich anarchistów odebrało pozytywnie, a część nawet przyłączyła się do walki przeciwko Rosji na Wschodzie Ukrainy. A. Łaniewski, „*Мир хатам, війна палацам!*” *Ukraińscy anarchiści wobec teorii i praktyk Euromajdanu*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2022, nr 3, s. 237–259.

⁸⁵ *Ukraine War video dispatch: North-Eastern European anarchists respond to the Russian narrative*, https://freedomnews.org.uk/2022/04/19/ukraine-war-video-dispatch-north-eastern-european-anarchists-respond-to-the-russian-narrative/?fbclid=IwAR1g6sxtQjYEqxuhvTW2YW54oGCzO3XqnXhqdsSgSwXF2Asr_EIST5a9c (dostęp: 19 IV 2022); *Ми – українська антиавторитарна волонтерська мережа „Операція солідарність”*, <https://t.me/theblackheadquarter/173> (dostęp: 1 V 2022); *We and War*, <https://pramen.io/en/2022/04/we-and-the-war/> (dostęp: 6 IV 2023).

⁸⁶ Por. Д. Мрачник, *Народ-антифашист: російсько-українська війна та радикальна зміна наративів*, <https://www.nihilist.li/2022/03/29/narod-antifashist-rosijsko-ukrainska-vijna-ta-radikalna-zmina-narativiv/> (dostęp: 29 III 2022).

⁸⁷ *Интервью с бойцами анархистских подразделений Украины*, <https://telegra.ph/Intervyu-s-bojcam-i-anarhisticheskikh-podrazdelenij-Ukrainy-05-08> (dostęp: 8 V 2022) (podkreślenie – A.Ł.).

Podkreślając podmiotowość ukraińskiego narodu („wojna obronna jako akt powszechnego oporu”), wpisywali walkę z Rosją w szerszy kontekst geopolityczny. Zwycięstwo Ukrainy dawałoby nadzieje na wolność wszystkim narodom, które doświadczyły rosyjskiego imperializmu zarówno w samej Federacji Rosyjskiej, jak i za granicą (np. w Syrii). W swoim manifestie anarchiści zaproponowali także inne formy wsparcia dla Ukrainy, m.in. anulowanie długu zagranicznego, wewnętrzną amnestię kredytową dla osób o niewielkim dochodzie, zwiększenie zakresu władzy samorządów, rozwój związków zawodowych, ułatwienie dostępu do broni i tworzenia oddolnych jednostek obrony terytorialnej, zwiększenie obrony praw kobiet, zagwarantowanie zabezpieczeń socjalnych dla walczących obcokrajowców oraz ułatwienie uzyskania przez nich obywatelstwa⁸⁸. Ostatni punkt jest ważny dlatego, że po stronie ukraińskiej walczą (i giną) anarchiści ochotnicy z całego świata, także z Rosji⁸⁹.

Nie wszyscy jednak rosyjscy anarchiści zajęli proukraińskie stanowisko. Pomijając wątek podziałów w antyfaszystowskiej subkulturze muzycznej, należy zwrócić uwagę na pewne tendencje panujące w sferze intelektualnej. Prezentowane niżej idee należą do liderów organizacji o nazwie Konfederacja Rewolucyjnych Anarchosyndykalistów sekcji Międzynarodowego Stowarzyszenia Pracowników (KRAS)⁹⁰, historyków zatrudnionych w Rosyjskiej Akademii Nauk i Moskiewskim Uniwersytecie Państwowym im. M.W. Łomonosowa w Moskwie. Ukraiński historyk i działacz anarchistyczny Anatolij Dubowik nazwał rosyjskich intelektualistów anarchoputinowcami⁹¹. Zarzuty, które wysunął Dubowik wobec anarchoprofesorów były następujące: obecna wojna nie jest wojną dwóch państw, dwóch nacjonalizmów i dwóch kapitalizmów, a formuły „winne są obydwie strony” oraz „inter-imperialsit war” są bezpodstawne. KRAS określała konflikt w Donbasie mianem „wojny

⁸⁸ *Манифест Комитета Сопротивления*, <https://medium.com/@blackheadquarterinua/manifest-komiteta-soprotivlenija-4127283d7fbc> (dostęp: 20 V 2022); *Wojna obronna jako akt ludowego oporu*, <https://161crew.bzzz.net/wojna-obronna-jako-akt-ludowego-oporu/> (dostęp: 13 VI 2022).

⁸⁹ *Pamięci Dmitrija Petrowa. Życie w walce*, <https://pl.crimethinc.com/2023/05/03/pamieci-dmitrija-petrowa-zycie-w-walce> (dostęp: 3 V 2023).

⁹⁰ Zob. *Антимилитаризм. Нет войне!*, <https://aitrus.info/taxonomy/term/46> (dostęp: 25 II 2024).

⁹¹ А. Дубовик, *Об анархо-путинцах*, https://teletype.in/@kad_ifa/qncw21nHAEb (dostęp: 14 VIII 2022); *“Leftists” outside Ukraine are used to listening only to people from Moscow: Interview with anarcho-syndicalists in Eastern Ukraine*, https://freedomnews.org.uk/2022/10/04/leftists-outside-ukraine-are-used-to-listening-only-to-people-from-moscow-interview-with-rkas-anarcho-syndicalists-in-eastern-ukraine/?fbclid=IwAR1TGZAyq9JtTJFR_xV2gqQLm7hE7iQ8f-RfIp7ZUQ8dZ_uD1E5MSyQnxH8, (dostęp: 4 X 2022).

domowej w Ukrainie” i w zawołowanej formie powtarzała tezy o „jedności Rosjan i Ukraińców” i o sztuczności języka ukraińskiego⁹².

Dogmatycznemu przyrównaniu „reżimu kijowskiego” do reżimów „republik ludowych” (cenzura, przymusowa mobilizacja, prześladowanie politycznych oponentów etc.) Dubowik przeciwstawia dane statystyczne o tym, że to właśnie z Donbasu na Ukrainę (a nie odwrotnie) wyjechało ok. 1,3 mln osób. Ponadto w Ukrainie istnieje prawdziwe społeczeństwo obywatelskie (choć i z wadami)⁹³. W odróżnieniu od Rosji, gdzie są dziesiątki anarchistycznych więźniów politycznych, w Ukrainie na przestrzeni 30 lat nie było żadnego takiego przypadku⁹⁴. Wszystkie wewnętrzne problemy Ukrainy musi rozstrzygnąć wyłącznie społeczeństwo, a nie rosyjska ingerencja.

Istotnym punktem krytyki wobec Ukrainy była kwestia nacjonalizmu. KRAS, według ukraińskiego anarchisty, zarzucając ZSU (w ślad za Międzynarodową Komunistyczną Tendencją) „mordy i grabieże”, zupełnie pomija milczeniem temat ludobójstwa w Buczy czy Irpieniu. Oskarżenia Kijowa o hołdowanie ideologii nacjonalistycznej, w tym heroizację „nazistowskiego batalionu Azow” Dubowik broni tezą o międzynarodowym charakterze tego poddziału Gwardii Narodowej Ukrainy, w skład którego wchodziłi zarówno Grecy i Rosjanie, jak i Żydzi i Gruzini, a dowódcą był Karel Denys Prokopenko.

Cała retoryka KRAS, zdaniem Dubowika, wpisuje się w narrację putińską propagandy sprowadzającej się do apelu, ażeby ukraińscy żołnierze skierowali bagnety w ziemię, zdezerterowali i aresztowali „juntę kijowską”. To wszystko pozwoliło mu nazwać KRAS „agentami wpływu” zajmującymi się krzewieniem potrzebnej Kremlowi agendy na Zachodzie. Mając obszerne

⁹² „Historia, kultura, a nawet język Rosjan i Ukraińców zawsze były ze sobą ściśle powiązane. Samo słowo »rosyjski« pierwotnie oznaczało państwo kijowskie z IX w.! 30 proc. »Rosjan« ma krewnych na Ukrainie. [...] Wielu Ukraińców, którzy są teraz bombardowani przez rosyjskie bomby, mówi po rosyjsku! [...] Nacjoniści nadmuchują różnice, a nawet tworzą je sztucznie, narzucając wyłączne używanie jednego języka kosztem wielojęzyczności, tak że wczorajsi krewni i sąsiedzi idą się zabijać”. Autorzy dodają, że anarchistom nie wypada uznawać istnienie „narodów”, zob. *Почему „нет войне между народами” – неверный лозунг?*, <https://aitrus.info/node/5965> (dostęp: 16 V 2023).

⁹³ W innym tekście ukraińskich anarchistów czytamy: „Bo nawet przy narodowej historii, korupcji i dużej liczbie nazistów, na tle Rosji i kontrolowanych przez nią krajów, Ukraina wygląda jak wyspa wolności. Istnieją takie »wyjątkowe zjawiska« dla regionu poradzieckiego, jak rotacja prezydenta, parlament, który ma na coś wpływ, prawo do pokojowych zgromadzeń, a przy należytej uwadze społeczeństwa czasem nawet sądy działają normalnie”, *Война и анархисты...*

⁹⁴ To nie do końca odpowiada rzeczywistości. W latach 90. w Ukrainie był więziony i torturowany znany rosyjski anarchista Ilja Romanow, w 2019 r. państwo ukraińskie deportowało białoruskiego anarchistę Aleksandra Franckiewicza, a w 2021 r. próbowało deportować Białorusina Aleksieja Bolenkova.

kontakty i renomę wśród europejskich anarchistów, marksistów, ekologów i działaczy związkowych, swoją narracją sprzyjają rosyjskiemu imperializmowi. Praktycznym przejawem tej tendencji były protesty i strajki robotników na południu Europy przeciwko wojnie i zbrojeniu Ukrainy⁹⁵.

Zakończenie

Powyższa analiza pozwala wysunąć kilka wniosków dotyczących postaw anarchistycznych wobec wojen i imperializmu. Anarchizm nie jest doktryną zamkniętą, wyobrażającą sobie świat w sztywnych kategoriach czarno-białej dychotomii, ale zawiera złożony wachlarz idei, nieraz naiwnych i utopijnych, czasem realistycznych i pragmatycznych. Zdecydowana większość współczesnych ukraińskich, rosyjskich i białoruskich anarchistów w obliczu wschodnioeuropejskiego kontekstu historycznego i geopolitycznego zajęła proukraińskie stanowisko, nazywane przez ich oponentów „okopowym anarchizmem”. Zdając sobie sprawę z zagrożeń, które niesą militarizm, wyścig zbrojeń, sojusze wojskowe i rywalizacja imperialna, sytuacja polityczna w regionie wymusiła na nich pewną korektę poglądów i ustosunkowanie się do bieżących wydarzeń. Mimo że tradycja antymilitaryzmu w teoretycznych koncepcjach i praktycznych działaniach anarchistów ma zarówno dorobek intelektualny, jak i długą historię oporu antywojennego, kolejne epoki niosą nowe wyzwania i nowe taktyki działań, odzwierciedlając nie tylko dylematy ideowe, ale także często tragiczne wybory uczestników ruchu. Dyskusje toczące się wśród współczesnych anarchistów korzeniami sięgają I wojny światowej, która stała się pierwszym poważnym sprawdzianem zasad internacjonalizmu, antymilitaryzmu i antyimperializmu. Dotychczas ta kwestia nie została rozstrzygnięta i wiąże się z szerszym zagadnieniem taktyki stosowania przemocy przez anarchistów i współpracy z instytucją państwa.

Antyimperialna perspektywa zachodnich i części rosyjskich anarchistów jest wizją zrozumiałą z punktu widzenia czystości doktryny (zbliżającą ją do marksizmu, trockizmu czy maoizmu). Jednocześnie obsesyjna walka o ideową „czystość” nie pozwala libertarnym ideom wyjść poza klasyczny kanon postrzegania konfliktów zbrojnych w kategoriach klasowych. Działalność pomocowa na rzecz Ukrainy jawi się w tym kontekście nie tylko jako wtórna wobec walk społecznych wewnątrz poszczególnych państw, ale

⁹⁵ Tę opinię potwierdzają wywiady z anarchistami z wielu państw UE na temat stosunku europejskich antyetatystów do wojny w Ukrainie, *Догма. Разговоры анархистов о войне*, <https://pramen.io/ru/dogma-razgovory-anarhistov-o-vojne/> (dostęp: 10 I 2024).

także jako wspieranie imperializmu zachodniego, który i bez tego jest światową potęgą.

Inaczej rzecz się ma z perspektywą postsowieckich anarchistów. Zamiast „żadnej wojny oprócz klasowej” stawiają na hasła pomocy wzajemnej, solidarności, internacjonalizmu, prawa do samostanowienia i samoobrony. Odrzucając pacyfizm i forsowanie „pokoju za wszelką cenę” na drodze dyplomatycznych rokowań USA i NATO z Kremlm, bronią podmiotowości Ukrainy w tym konflikcie (Kropotkinowska teza „wojna nie samych wojsk, ale wojna narodów”).

Nieco upraszczając, zaryzykuję twierdzenie, że współcześni wschodnioeuropejscy anarchiści patrzą na NATO podobnie jak na Imperium Rosyjskie w 1914 r. patrzył Kropotkin – ten twór musi zniknąć, gdyż jest strukturą militarną, hierarchiczną i imperialną. W trwającej wojnie zaś jest po słusznej stronie stawiającego opór rosyjskiemu imperializmowi narodu Ukrainy, który właśnie teraz walczy nie tylko o rację bytu, ale o nową jakość przyszłego ustroju społecznego w całym regionie, z możliwością urzeczywistnienia demokracji bezpośredniej i sprawiedliwości społecznej.

„Okopowi anarchiści” walkę zbrojną w szeregach ZSU oraz innego rodzaju wsparcie dla Ukrainy przedłożyli nad rewolucyjne doktrynerstwo i ortodoksję, tak jak to kiedyś zrobił Piotr Kropotkin. Nie odzegnując się od ideałów anarchizmu, nie zrywając z ideą przyszłej walki z ukraińskim aparatem państwowym czy prawicą, skupili się na, ich zdaniem, głównym kierunku działań – walce z równie potężnym i okrutnym „cezaryzmem” – rosyjskim imperializmem. Zaprzeczając oskarżeniom o „nacjonalizm”, wciąż nawiązują do anarchistycznej tradycji, której czołowy przedstawiciel uważał, że „nawet najbardziej niedoskonały ustrój republikański jest tysiąc razy lepszy od najbardziej oświeconej monarchii”⁹⁶.

Aleksander Łaniewski, dr, historyk i publicysta, adiunkt w Zakładzie Historii XX Wieku Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Stypendysta Programu Mistrz FNP (2012–2014) oraz Programu Fuga 4 NCN (2015–2017). Obecnie przygotowuje do druku monografię pt. *Intelektualne oblicza polskiego anarchizmu przełomu XIX i XX wieku. Augustyn Wróblewski, Józef Zieliński i Jan Wacław Machajski*.

Aleksander Łaniewski, PhD, historian and publicist, assistant professor of the Department of the History of the 20th Century at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences. Scholarship holder of the Master Program FNP (2012–2014) and the Fuga 4 NCN Program (2015–2017). Currently, he is preparing for publication a monograph entitled *Intelektualne oblicza polskiego anarchizmu przełomu XIX i XX wieku. Augustyn Wróblewski, Józef Zieliński i Jan Wacław Machajski* [Intellectual Faces of Polish Anarchism at the Turn of the 20th Century. Augustyn Wróblewski, Józef Zieliński, and Jan Wacław Machajski].

⁹⁶ M. Bakunin, *Federalizm, socjalizm, antyteologizm*, w: *idem, Pisma wybrane...*, t. 1, s. 371.